

Niepublikowany wzornik architektoniczny z Carskiego Sioła (1857). Z problematyki neobizantyńskiej architektury cerkiewnej na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim¹

modus

prace z historii sztuki
XV, 2015

ANITA
KUNIKOWSKA

Wzorniki architektoniczne były ważnym źródłem rozwiązań stosowanych przy wznoszeniu cerkwi prawosławnych na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego. Dla miejscowej tradycji architektura cerkiewna o cechach rosyjskiego stylu narodowego stanowiła element obcy, który w obliczu stale wzrastającej liczby ludności wyznania prawosławnego na ziemiach objętych carskim berłem musiał wtopić się w pejzaż miejski ziem wcielonych do Imperium Rosyjskiego.

Charakter tej architektury, rozwijającej się w zasadzie od upadku powstania styczniowego do czasów I wojny światowej, jest świadectwem recepcji wzorców wypracowanych przez rosyjskich architektów XIX wieku. W omawianych czasach pojawiły się pierwsze kompleksowe plany budownictwa cerkiewnego na terenach zaborów². Projekty architektoniczne były zatwierdzane przez cara i rozsyłane do wszystkich guberni (w r. 1824 został wydany album wzorcowych projektów cerkwi opracowany przez architekta A.A. Michajłowa, w kolejnych latach projekty były sporządzane według wzorników Konstantina Andriejewicza Thona z lat czterdziestych). Z uwagi na dynamiczny rozwój budownictwa nieustannie wzrastała liczba projektów będących w obiegu architektonicznym, co odbiło się na jakości tych planów, niekiedy sporządzanych przez gubernialnych geodetów³. Wiele projektów znajduje się obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie i zostało szerzej omówionych przez Paulinę Cynalewską-Kucznię⁴. Z czasów zaborów zachowały się również arkusze przechowywane w oddziałach Archiwum Państwowego.

1 Niniejszy artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej pt. „Prawosławna architektura cerkiewna w guberni piotrkowskiej (1867–1914)”, napisanej w r. 2013 pod kierunkiem dr hab. Małgorzaty Smorąg Różyckiej, mps w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Składam wyrazy podziękowania Pani Profesor za inspirujące uwagi, wsparcie merytoryczne i życzliwą pomoc na każdym etapie badania architektury cerkiewnej w guberni piotrkowskiej.

2 P. Cynalewska-Kuczma, *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*, Poznań 2004.

3 V. Piljavskij, *Rosyjskie plany budowy miast i wzorcowe projekty architektoniczne początku XIX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 15, 1970, z. 1, s. 62–63.

4 P. Cynalewska-Kuczma, *Architektura cerkiewna*.

W zbiorach Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim natrafiono na pochodzący z trzeciej ćwierci XIX wieku zbiór projektów cerkwi, zawierający 23 kartony⁵. Sądząc po numeracji, pierwotnie teka składała się z 25 arkuszy. Na każdej planszy (w prawym górnym rogu) znajduje się na napis:

Высочайше одобрено:
Царское Село 14 Ноября 1857 года
подписалъ:

Главнoуправляющій Путиами Сообщенія и Публичными Зданіями,
Генераль Адъютантъ Чевкинъ.

Można go przetłumaczyć jako: „Zatwierdzono: / Carskie Sioło 14 listopada 1857 roku / podpisał: / Głównodowodzący Drogami Komunikacyjnymi i Budynkami Użyteczności Publicznej / Generał Adjutant Czewkin”. Litografie są kopią projektów narysowanych przez 11 twórców, znanych jedynie z zapisanych na kartonach nazwisk (Cwanow, Iwanow, Jakowlew, Kuzmin, Leonow, Łazarew, Morgan, Malinowski, Salin, Szewcow, Żiber)⁶. Plany techniczne uwzględniają rzut poziomy, przekrój poprzeczny cerkwi i szkice wszystkich elewacji. Każdy projekt zawiera również nagłówek, w którym pada informacja o kubaturze cerkwi („Церковъ на [...] человѣкъ”)⁷. Karton I nie zachował się. Pierwsze sześć plansz przedstawia cerkwie mające pomieścić 250 osób.

Pierwszy projekt (karton II) wykonał Szewcow (*Архитекторъ Шевцовъ*). Wzór prezentuje cerkiew założoną na rzucie krzyża greckiego z wydłużoną osią wschodnio-zachodnią i ramionami zamkniętymi prostokątnie. Wschodnie ramię krzyża stanowi prostokątnie zamkniętą część ołtarzową. Nawę założono na rzucie kwadratu utworzonego z przecięcia ramion krzyża, do którego od strony północnej i południowej przylegają przybudówki (tzw. pridieły)⁸,

5 Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim (dalej: APPT), Zbiór planów technicznych nr 350, sygn. 345/1–23.

6 Przy nazwiskach pojawiają się następujące dopiski: *архитекторъ*, *художникъ*, *художникъ архитектуры*, *кондукторъ*. Niestety, teka projektów zawiera jedynie nazwiska twórców, dlatego atrybucja projektów pozostaje jedynie domysłem. *Allgemeines Künstlerlexikon* wzmiankuje dwóch domniemanych autorów, członków Akademii petersburskiej – Grigorija M. Iwanowa i Romana I. Kuzmina (zob.: T. Gersamia, *Grigorij Michajłovič Ivanov*, w: *Allgemeines Künstlerlexikon*, t. 76, Berlin 2013, s. 518; A. Bertaš, *Roman Ivanovič Kuz'min*, w: *ibidem*, t. 82, Berlin 2014, s. 367–368). Pierwszy z wymienionych pojawia się także w rosyjskim słowniku artystów (zob. *Григорий Михайловичъ Ивановъ*, w: *Словарь русских художников, ваятелей, живописцев, зодчих, рисовальщиков, граверов, литографов, медальеров, мозаичистов, иконописцев, литейщиков, чеканильщиков, сканщиков и проч. съ древнѣйшихъ временъ до нашихъ дней: XI–XIX вв.*, red. Н.П. Собко, t. 2, Санкт-Петербург 1895, s. 343–345; jego biogram zamieszczono również online: <<http://www.biografija.ru/>> [stan na: 20.03.2015]). Zarówno Kuzmin (1811–1867), jak i Iwanow (1820–1877) projektowali cerkwie. Iwanow pracował przy budowie świątyni w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego. Jego eklektyczna architektura zdradza inspirację budownictwem lokalnym. Z kolei Kuzmin zalicza się do prekursorów stylu neobizantyńskiego w Rosji. Większość jego petersburskich projektów utrzymana jest w estetyce klasycystycznej. Możliwe, że kartony X i XVII pochodzą z pracowni Kuzmina, a karton XX jest kopią rysunku Iwanowa.

7 Litera „Ѣ” (jać – ros. *ять*) w formie kursywnej była pisana w sposób następujący: „ъ” (por. K. Pietkiewicz, *Cyrylica: skrypt do nauki odczytywania pisma staroruskiego i rosyjskiego dla studentów archiwistyki*, Poznań 1996, s. 9). Tak też ma miejsce we wzorniku. Składam wyrazy podziękowania Oldze Wiercińskiej za konsultację językową.

8 Użyte przy opisie terminy – „gulbiszcz”, „pridieły”, „szirinki” – nie pojawiają się w słownikach i zostały zaczerpnięte z publikacji Pauliny Cynalewskiej-Kuczmy (*Architektura cerkiewna*). Określenia

tworzące ramiona poprzeczne krzyża. Część zachodnią podzielono na dwa człony – płytki przedsionek (tzw. pritwor) i ganek/przedsionek (tzw. papiert), nad którym wznosi się wieża. W bryle wyraźnie wyodrębniono formę krzyża, ramiona przykryto dachem dwuspadowym, o kalenicach ściętych w szczytach elewacji zamykających ramiona krzyża. Od frontu zaplanowano skromną wieżę dzwonnicy, zamkniętą czteropołaciowym dachem namiotowym. Kwadratowa część nawowa przechodzi w wieńczący przecięcie ramion krzyża ośmiobok, nakryty ośmiopołaciowym dachem namiotowym. Pozostałe części korpusu nakrywa dach wielospadowy. Wewnątrz czworoboczna nawa przechodzi przez narożne niby-trompy w ośmiobok, podpierający ośmioboczne sklepienie klasztorne. Fasada cerkwi jest jednoosiowa.

Kolejne dwie litografie prezentują projekty sporządzone przez Cwanowa (Художникъ Цвановъ).

Karton III pokazuje cerkiew założoną na rzucie prostokąta z tworzącymi zarys krzyża aneksami bocznymi i zamkniętą pięciobocznie częścią ołtarzową, stanowiącą wschodnie ramię krzyża. Trójprzęsłowe „pridiely” są zakończone prostokątnie i przylegają do nawy, założonej na rzucie kwadratu utworzonego z przecięcia ramion krzyża. Zachodnie ramię krzyża podzielono na dwa człony: przylegający do nawy dziewięcioprzęsłowy przedsionek i trójdzielny przedsionek z dzwonnicy nad sienią. Wieża dzwonnicy jest założona na rzucie kwadratu i nakryta wertykalnym hełmem z cebulastą kopułką. Ramiona poprzeczne krzyża nakryto dachem dwuspadowym z niewielkimi, trójkątnymi połaciami (tzw. dachem naczółkowym), prezbiterium dachem wielopołaciowym, a parterowy „pritwor” dachem dwuspadowym. Podłużną bryłę wieńczą kopułki ulokowane nad przecięciem ramion krzyża, tworzące tzw. *piatigławie* (ros. *Пятиглавие*; centralna kopułka jest najbardziej wyniesiona i otoczona czterema mniejszymi, ulokowanymi pomiędzy ramionami krzyża). Wewnątrz świątyni zaplanowano płaski strop i naos zwieńczony pozornym sklepieniem kopułowym. Fasada miała być jednoosiowa.

Karton IV przedstawia cerkiew na rzucie prostokątna. Znajdującą się od wschodu część ołtarzową zamknięto pięciobocznie. Sanktuarium graniczy z czworoboczną nawą, zaakcentowaną w bryle przybudówkami, tworzącymi poprzeczne ramię krzyża. Zachodnie ramię krzyża podzielono na dwa człony: przylegający do nawy przedsionek i trójdzielny przedsionek z dzwonnicy nad sienią, szerokością równy korpusowi nawowemu. W bryle zaakcentowano wieżę dzwonnicy i przybudówki, założone na rzucie prostokąta. Nakrywają je dachy dwuspadowe, których północne i południowe kalenice umieszczono prostopadle do wschodniej i zachodniej linii szczytowej. Apsydę ołtarzową nakryto dachem wielospadowym, a część zachodnią dwuspadowym. Kwadrat przecięcia ramion krzyża podkreślono odmienną wysokością i czterospadowym dachem, nad którym wyrasta ośmioboczny tambur cebulastej kopułki.

„papiert” i „pritwor” funkcjonują w literaturze poświęconej sztuce cerkiewnej (zob.: K. Onasch, *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten: unter Berücksichtigung der Alten Kirche*, Lipsk 1981, s. 470; E. Pokorzyna, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyni obrządku wschodniego z przydatkiem ikon maryjnych*, Warszawa 2001, s. 21–22). Termin „kopuła namiotowa” wprowadził Ryszard Brykowski (zob. *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995), przymiotnik „basztowo-namiotowy” został zaczerpnięty od Wojława Molè (*Sztuka rosyjska do 1914 roku*, Wrocław–Kraków 1955).

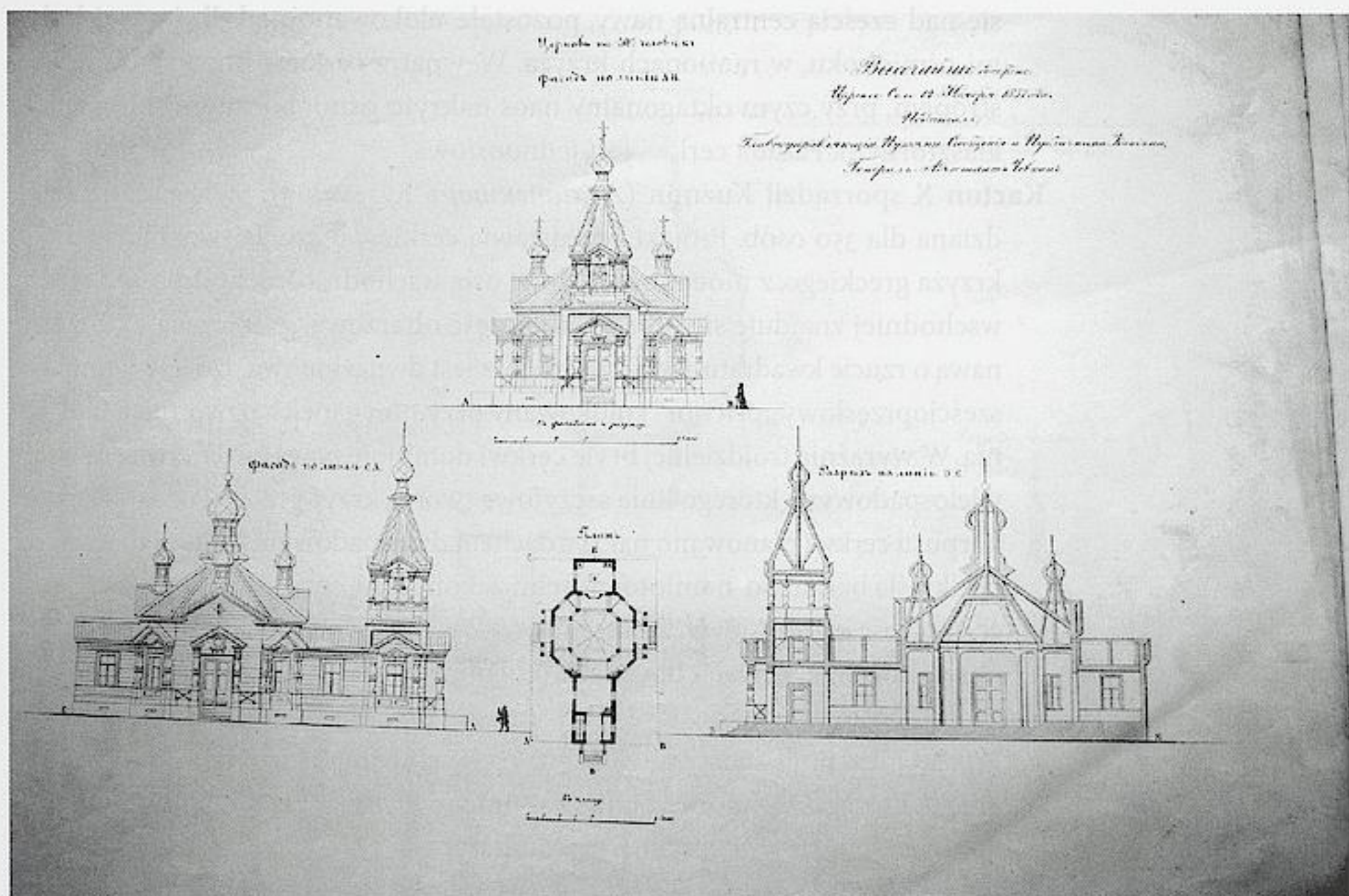
Wznosząca się nad przedsionkiem wieża jest założona na rzucie kwadratu i górą przechodzi w ośmiobok, zwieńczony ostrosłupowym hełmem z cebulastą kopułką. Wewnątrz świątyni zaplanowano płaski strop i naos zwieńczony kopułą namiotową. Fasada cerkwi jest jednoosiowa, trójpolowa. Podziały elewacji bocznych kontynuują te z fasady (szczególnie za sprawą zwieńczeń okien, przybierających kształt kokosznika i podkreślonych uszakami).

Karton V przygotował Salin (*Художникъ Архитектуры Салинъ*). Projekt prezentuje cerkiew o rzucie krzyża greckiego, z ramionami zamkniętymi prostokątnie. Wschodnie ramię krzyża tworzy część ołtarzowa. Po obu jej stronach ulokowano pastoforia (prothesis i diakonikon), założone na rzucie kwadratu. Ramiona poprzeczne krzyża tworzą kaplice-przybudówki. W części centralnej zaplanowano kwadratową nawę, zachodnią ścianą sąsiadującą z „pritworem”. Zachodnie ramię krzyża zamyka dzwonnica z sienią. Przedsionek okala galeria (tzw. gulbiszcze), obiegająca cerkiew na kondygnacji cokołowej i nakryta dachem pulpitowym. W bryle wyraźnie wyodrębniono formę krzyża. Nad przecięciem jego ramion zaplanowano wysoki, ośmioboczny tambur kopuły namiotowej. Zaakcentowaną w bryle część centralną nakrywa dach namiotowy, z którego wyrasta ośmioboczna wieżyczka, zakończona spiczastym hełmem z cebulastą kopułką. W obrębie galerii zaplanowano trzy wejścia, ulokowane w trzech ramionach krzyża. Fasada jest trójosiowa. Galerię dekoruje niska balustrada, przedzielona wysokimi cokołami kolumn kandelabrowych, zdobionych pierścieniami. Nad wejściem umieszczono ikonę, którą zaakcentowano opaską o rocaillé'owych krawędziach, przybierającą kształt kokosznika.

Karton VI wykonał Łazarew (*Художникъ Архитектуры Лазаревъ*). Projekt pokazuje cerkiew założoną na rzucie kwadratu wpisanego w krzyż grecki. Na przecięciu jego ramion zaplanowano obszerną nawę. Od wschodu znajduje się część ołtarzowa, założona na rzucie kwadratu. Ramiona poprzeczne krzyża tworzą ganki o rzucie kwadratu. Od strony zachodniej planowano umieścić trójprzęsłowy, dwukondygnacyjny przedsionek z nieodznaczającą się w zwartej bryle dzwonnica nad sienią. Dominantę stanowi nawa, która (razem ze wspomnianym przedsionkiem) ma kształt sześcianu nakrytego czterospadowym dachem namiotowym. Wyrastają z niego wieżyczki z kopułkami, tworzące tzw. *piatigławie*. Część ołtarzową i wyższą od niej dzwonnica nakrywa dach dwuspadowy. Fasada jest trójosiowa, podzielona pilastrami na trzy pola. Podziały elewacji bocznych kontynuują te z fasady.

Karton VII autorstwa Jakowlewa (*С. Яковлевъ*) przedstawia budowlę na 300 osób, o wyraźnie trójdzielnej bryle⁹. We wschodniej części cerkwi znajduje się zamknięta pięcioboczna część ołtarzowa, granicząca z obszerną nawą, założoną na rzucie prostokąta. Dwuczłonowa część zachodnia obejmuje sąsiadujący z nawą „pritwor” i dzwonnica z sienią. Od strony zachodniej zaplanowano siedmioprzęsłową galerię, obiegającą cerkiew na kondygnacji cokołowej. W podłużnym korpusie cerkwi zaakcentowano część zachodnią, otoczoną rozłożystą galerią, oraz nawę o odmiennej wysokości. Nad sienią wyrasta wieża dzwonnicy o czworobocznej podstawie, górą przechodząca w ośmiobok. Cerkiew nakrywa dach wielospadowy. Dzwonnica wieńczy ostrosłupowy hełm, a nawę ośmioboczna wieżyczka z cebulastą kopułką. Wewnątrz świątyni

9 Można przyjąć, że „С.” jest skrótem od *сделан* (wykonał).

zaplanowano płaski strop, naos zwieńczony kopułą namiotową, zdobienia ścian nawy w postaci fryzu arkadkowego oraz ikon w tondzie. Fasada jest jednoosiowa. Galeria wspiera się na kolumnach kandelabrowych, postawionych na wysokich cokołach, pomiędzy którymi przebiega niska balustrada.

Karton VIII przygotował Szewcow (*Архитекторъ Шевцовъ*). Projekt prezentuje cerkiew na 300 osób. Budowla jest jednoprzestrzenna, założona na rzucie prostokąta, z trójbocznie zamkniętym sanktuarium. Do naosu dodano wejścia boczne. Wydłużoną część zachodnią tworzy prostokątny „prytwor” i ganek z dzwonnica, zatopioną w bryle cerkwi. Podłużny korpus budowli w części zachodniej nakryto dachem dwuspadowym. Nad zaakcentowanymi w bryle naosem i sanktuarium znajduje się dach wielospadowy oraz wieżyczki z cebulastą kopułką. Wewnątrz świątyni zaplanowano płaski strop i naos zwieńczony kopułą namiotową. Fasada jest jednoosiowa.

Karton IX wykonał Morgan (*Архитекторъ Морганъ*) (il. 1). Cerkiew przeznaczona dla 350 osób. Projekt pokazuje budowlę założoną na rzucie ośmioboku wpisanego w krzyż grecki, wydłużony od strony zachodniej (przez mocno poszerzony przedsionek). Od wschodu znajduje się część ołtarzowa, zamknięta prostokątnie. Obszerna nawa z obejściem jest założona na rzucie ośmioboku o naprzemianlegle dłuższych i krótszych bokach. Ramiona poprzeczne krzyża tworzą płytkie ganki wejść bocznych o rzucie prostokąta. Zachodni bok nawy sąsiaduje z „prytworem”, założonym na rzucie kwadratu i przylegającym do ganku wejścia głównego z dzwonnica. Rozłożystą bryłę cerkwi nad wydłużoną osią wschodnio-zachodnią nakrywa dach dwuspadowy, a ośmioboczną nawę – wielospadowy. Nad sienią zaplanowano monumentalną wieżę dzwonnicy o kwadratowej podstawie, która górą przechodzi w ośmiobok zakończony wertykalnym ostrosłupowym hełmem. Z dominującej w bryle nawy wyrastają wieżyczki z kopułkami, tworzącymi „piatigławie”. Największa kopułka wznosi

1. Morgan (*Архитекторъ Морганъ*), karton IX ze zbioru projektów cerkwi, zatwierdzonego w Carskim Siole, 14 XI 1857. APPT, Zbiór planów technicznych nr 350, sygn. 345/8. Fot. autorka

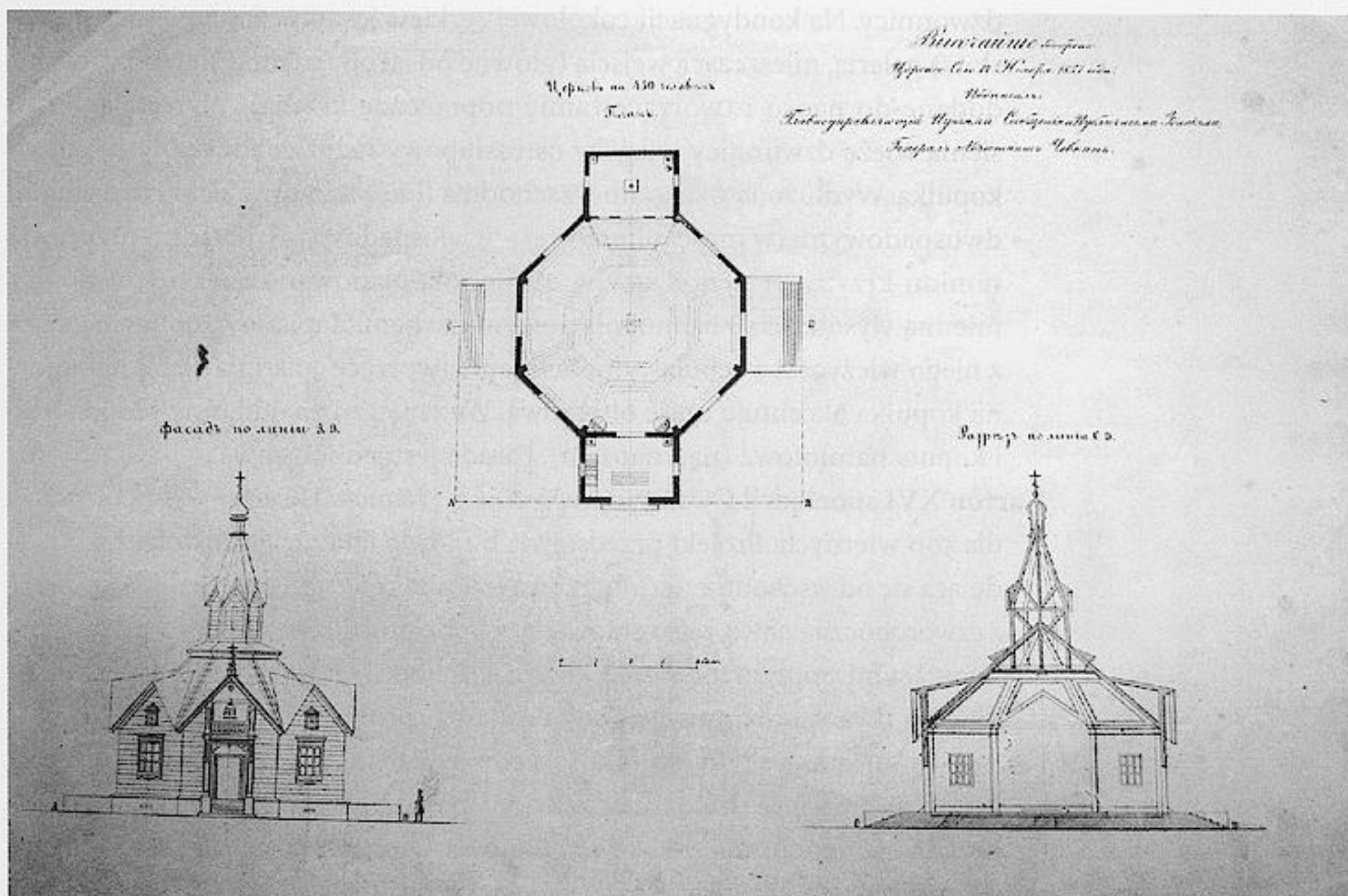
się nad częścią centralną nawy, pozostałe ulokowano nad dłuższymi bokami ośmioboku, w ramionach krzyża. Wewnątrz cerkiew przykryto płaskim stropem, przy czym oktagonalny naos nakryto ośmiobocznym sklepieniem klasztornym. Fasada cerkwi jest jednoosiowa.

Karton X sporządził Kuzmin (*Архитекторъ Кузьминъ*). Świątynia przewidziana dla 350 osób. Projekt przedstawia cerkiew o rzucie tworzącym zarys krzyża greckiego, z mocno wydłużoną osią wschodnio-zachodnią. Od strony wschodniej znajduje się prostokątna część ołtarzowa, granicząca z obszerną nawą o rzucie kwadratu. Część zachodnia jest dwuczłonowa. Do nawy przylega sześcioprzęsłowy „pritwor” i ulokowany przy nim ganek z dzwonnica nad sienią. W wyraźnie trójdzielnej bryle cerkwi dominuje nawa zwieńczona dachem wielospadowym, którego linie szczytowe tworzą krzyż grecki. Pozostałe części korpusu cerkwi planowano nakryć dachem dwuspadowym. Nawę i dzwonnice podkreśla basztowo-namiotowy hełm zakończony cebulastą kopułką. Fasada cerkwi jest jednoosiowa. Zaakcentowano w niej ganek i dzwonnice. Sposób ukształtowania elewacji bocznych odwołuje się do podziału fasady.

Karton XI autorstwa Jakowlewa (*С. Яковлевъ*) przedstawia cerkiew na 350 osób. Projekt prezentuje świątynię założoną na rzucie ośmioboku wpisanego w krzyż grecki, którego zachodnie ramie jest mocno wydłużone. Od strony wschodniej znajduje się poligonalna część ołtarzowa. Nawa ma kształt ośmiokąta o naprzemianlegle krótszych i dłuższych bokach. Do naosu przylegają dwa prostokątne przedsionki, tworzące ramiona poprzeczne krzyża. Zachodnie ramie krzyża stanowi prostokątny przedsionek, który otoczono galerią, szerszą od korpusu nawowego i obiegającą w tej części cerkiew na kondygnacji cokołowej. Nad sienią zaplanowano strzelistą wieżę dzwonnicy, założoną na rzucie czworoboku i zakończoną dachem namiotowym. Ramiona krzyża są równej wysokości, nakryte dachami dwuspadowymi. Parterową galerię nakryto dachem pulpitem. W bryle dominuje ośmioboczny naos nakryty dachem wielospadowym, nad którym wznosi się ośmioboczna wieża z cebulastą kopułką. Wewnątrz świątyni, nad naosem, znajduje się kopuła namiotowa, a w pozostałych częściach korpusu płaski strop. Fasada jest jednoosiowa, z akcentem w postaci ażurowych głowic kolumn.

Karton XII wykonał Łazarew (*Художникъ Архитектуры Лазаревъ*). Projekt pokazuje świątynię na 400 osób, założoną na rzucie kwadratu wpisanego w krzyż grecki. Od strony wschodniej znajduje się miała prostokątna część ołtarzowa, dłuższym bokiem przylegająca do dziewięcioprzęsłowej nawy, założonej na rzucie kwadratu. Ramiona poprzeczne krzyża tworzą ganki wejść bocznych. Od strony zachodniej jest przedsionek i ulokowana nad sienią dzwonnica, schowana w bryle zdominowanej przez sześcienną nawę. Kalenice wschodnio-zachodniej linii szczytowej są równej wysokości, nakryte dachami dwuspadowymi. Nawę wieńczy wieżyczki z cebulastymi kopułkami, tworzące „piatigławie” (centralna kopułka jest większa od pozostałych, ulokowanych w narożach kwadratu nawy), wyrastające z dachu namiotowego. We wnętrzu zaplanowano płaski strop i naos zdobiony kasetonami. Fasada cerkwi jest jednoosiowa, podzielona pilastrami na trzy pola.

Karton XIII sporządził Leonow (*Кондукторъ Леоновъ*). Projekt przedstawia cerkiew na 450 osób, wzniesioną na rzucie prostokąta. Od strony wschodniej znajduje się prostokątna część ołtarzowa, dłuższym bokiem przylegająca do

nawy zaznaczonej kwadratem. Do naosu dodano prostokątne kaplice-przybudówki, tworzące poprzeczne ramię krzyża. Prędkość jest dwuczłonowy, zakończony gankiem i wieżą dzwonnicy, wznoszącą się nad sienią. Ramiona krzyża są równe wysokością, a ich północne i południowe kalenice są umieszczone prostopadłe do wschodnio-zachodniej linii szczytowej. Wszystkie nakryto dachami dwuspadowymi. Bryła ma dwie dominanty: naos i wieżę dzwonnicy. Kwadrat przecięcia ramion krzyża jest zaakcentowany ośmioboczną wieżą z ostrosłupowym hełmem, zakończonym cebulastą kopułką. Podobnie zaplanowano dzwonnice, założoną na rzucie czworoboku i górą przechodzącą w ośmiobok, zamknięty ostrosłupowym hełmem z cebulastą kopułką. We wnętrzu przewidziano płaski strop i kopułę namiotową (nad naosem). Fasada jest jednoosiowa.

Karton XIV przygotował Szevcow (*Архитекторъ Шевцовъ*) (il. 2). Projekt prezentuje świątynię dla 500 wiernych, założoną na planie centralnym. Budowla otrzymała rzut ośmioboku foremego wpisanego w krzyż grecki. Znajdująca się od strony wschodniej część ołtarzowa ma rzut prostokąta, którego dłuższy bok przylega do obszernej, ośmiobocznej nawy. Ramiona poprzeczne krzyża tworzą wejścia boczne. Od strony zachodniej zaplanowano wąski jednoprzęsłowy przedsionek. Nawę nakrywa wielospadowy dach, a jej centralną część podkreśla ośmioboczna wieża, zakończona basztowo-namiotowym hełmem z cebulastą kopułką. We wnętrzu zaplanowano kopułę namiotową. Fasada jest jednoosiowa.

Karton XV wykonał Morgan (*Архитекторъ Морганъ*). Cerkiew przewidziano dla 500 osób. Projekt pokazuje cerkiew założoną na rzucie zbliżonym do prostokąta. Znajdująca się od strony wschodniej część ołtarzowa jest zamknięta pięciobocznie. Nawę założono na rzucie kwadratu. Od strony zachodniej przylega do niej przedsionek, nad którym wznosi się ośmioboczna wieża

2. Szevcow (*Архитекторъ Шевцовъ*), karton XIV ze zbioru projektów cerkwi, zatwierdzonego w Carskim Sióle, 14 XI 1857. APPT, Zbiór planów technicznych nr 350, sygn. 345/13. Fot. autorka

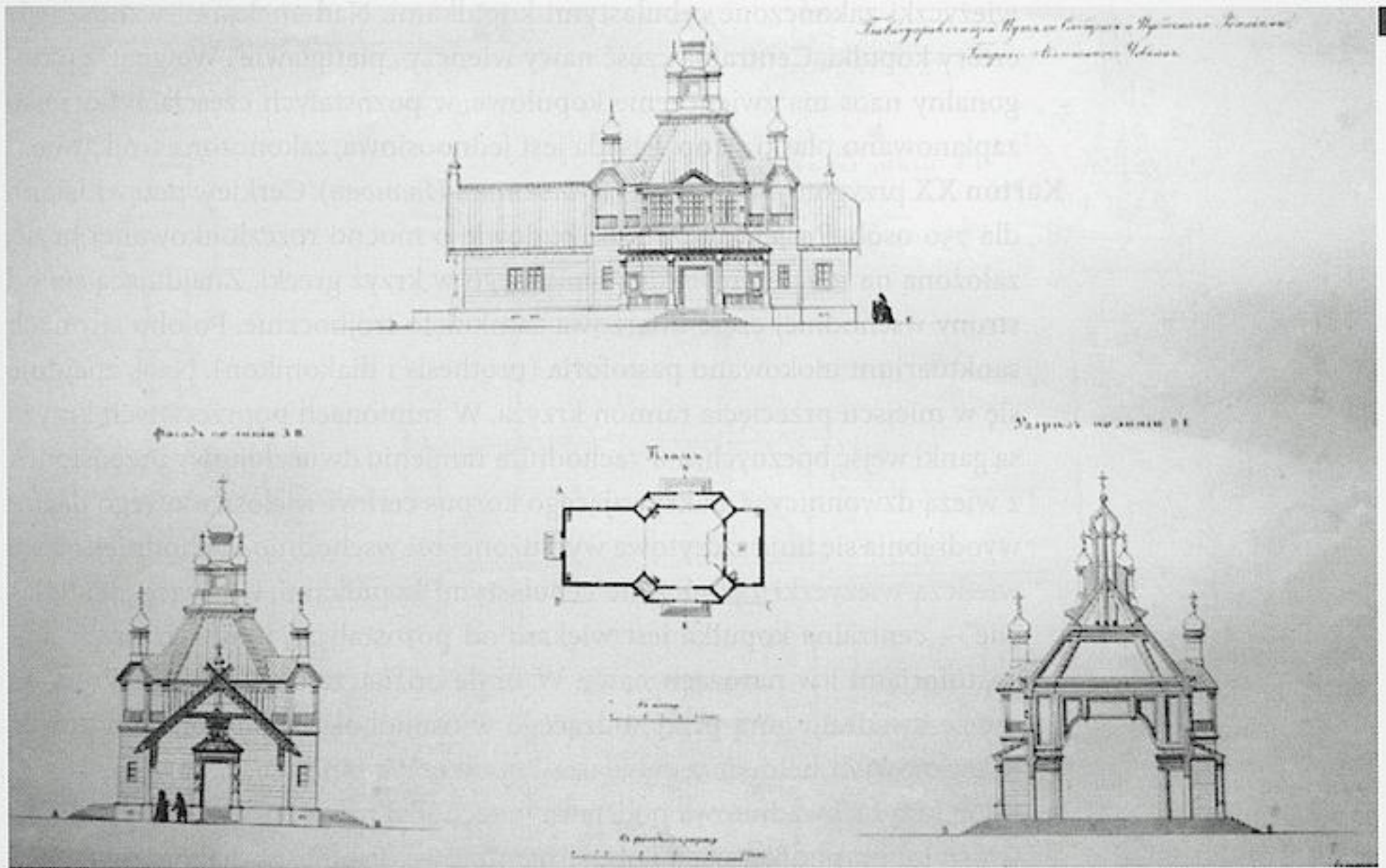
dzwonnicy. Na kondygnacji cokołowej cerkiew jest otoczona piętnastoprzęsłową galerią, mieszczącą wejścia (główne od strony zachodniej oraz boczne, dodane do naosu i tworzące ramię poprzeczne krzyża). Wyrastającą nad sienią wieżę dzwonnicy wieńczy ostrosłupowy hełm, zakończony cebulastą kopułką. Wydłużoną wschodnio-zachodnią linię szczytową nakryto dachami dwuspadowymi (w części ołtarzowej – wielospadowym). Kwadrat przecięcia ramion krzyża, przechodzący w ośmiobok, planowano zaakcentować odmienną wysokością i ośmiopołaciowym dachem. Zaplanowano wyrastające z niego wieżyczki z cebulastymi hełmami, tworzące „piatigławie”. Analogiczna kopułka akcentuje część ołtarzową. We wnętrzu znajduje się płaski strop i kopuła namiotowa (nad naosem). Fasada jest jednoosiowa.

Karton XVI sporządził Cwanow (*Художникъ Цвановъ*). Cerkiew zaplanowano dla 500 wiernych. Projekt przedstawia budowlę na rzucie prostokątna. Znajdująca się od wschodu część ołtarzowa jest zamknięta pięciobocznie i graniczy z czworoboczną nawą, zaakcentowaną w bryle prostokątnymi przybudówkami, tworzącymi poprzeczne ramię krzyża. Zachodnie ramię krzyża jest podzielone na dwa człony: przylegający do nawy „prytwor” i trójdzielny „papiert” z dzwonnicy nad sienią, szerokością równy korpusowi nawowemu. W bryle odznacza się wieża dzwonnicy, założona na rzucie kwadratu i górą przechodząca w ośmioboczną podstawę basztowo-namiotowego hełmu, zakończonego cebulastą kopułką. Korpus cerkwi nakryto dachem wielospadowym (parterowy człon przedsionka – dwuspadowym). Kwadrat przecięcia ramion krzyża zaakcentowano odmienną wysokością i ośmiopołaciowym dachem, z wieżyczką zakończoną cebulastą kopułą. We wnętrzu zaplanowano płaski strop, a nad centralnym kwadratem – kopułę namiotową, zdobioną kasetonami z motywem rombów. Fasada jest jednoosiowa, trójpolowa.

Karton XVII przygotował Kuzmin (*Архитекторъ Кузьминъ*). Projekt prezentuje cerkiew na 500 osób, o rzucie prostokąta. Od strony wschodniej, do poligonalnego sanktuarium przylegają pastoforia (prothesis i diakonikon), założone na rzucie prostokąta. Do kwadratowej nawy dodano ganki wejść bocznych, tworzące ramię poprzeczne krzyża. Zachodnia ściana nawy sąsiaduje z dziewięcioprzęsłową trapezną, w której wschodniej części znajduje się drugi ołtarz¹⁰. Nad przedsionkiem zaplanowano ośmioboczną wieżę dzwonnicy, zwieńczoną basztowo-namiotowym hełmem z cebulastą kopułką. Cerkiew nakrywa dach wielospadowy. W bryle wyraźnie zarysowano plan krzyża, podkreślony kalenicami, o linii szczytowej różnej wysokości. Kwadrat przecięcia ramion krzyża jest zaakcentowany odmienną wysokością i zwieńczeniem w postaci basztowo-namiotowego hełmu. Wewnątrz, nad naosem, znajduje się kopuła namiotowa. Fasada jest jednoosiowa, zdobiona ażurową dekoracją. Podziały elewacji bocznych kontynuują te z fasady. W elewacjach zwraca uwagę ornament à la okuciowy.

Karton XVIII wykonał Morgan (*Архитекторъ Морганъ*). Cerkiew przewidziano dla 500 osób. Projekt pokazuje budowlę o rzucie prostokąta. Znajdującą się od strony wschodniej część ołtarzową zamknięto trójbocznie. Do

¹⁰ Termin „trapezna” oznacza tutaj wyposażone w stół/ołtarz miejsce w zachodniej części cerkwi, gdzie sprawowano mniej uroczystą liturgię lub liturgię w okresie zimowym, tj. od października do Wielkanocy.

kwadratowego naosu przylegają trójprzęsłowe ganki wejść bocznych, tworzące ramię poprzeczne krzyża. Zachodnie ramię krzyża dzieli się na dwuczłonowy przedsionek: założony na rzucie kwadratu „pritwor” i dzwonnice z sienią. Zachodnią część cerkwi zamknięto okazałym gankiem wejściowym. W bryle odznaczają się: wieża dzwonnicy założona na rzucie kwadratu, górą przechodzącego w ośmiobok, oraz kwadrat przecięcia ramion krzyża, zaakcentowany odmienną wysokością. Wydłużoną oś wschodnio-zachodnią budowli nakrywa dach łamany, część ołtarzową i nawową – wielospadowy. Prostopadłościenną nawę wieńczą wieżyczki z cebulastymi kopułkami, wyrastające z czteropłaciowego dachu i tworzące „piatigławie”. Wewnątrz, nad częścią ołtarzową, znajduje się sklepienie klasztorne, a w pozostałych częściach korpusu płaski strop. Fasada cerkwi jest jednoosiowa, a usytuowane centralnie wejście poprzedzono gankiem wspartym na fantazyjnych kolumnach. Podziały elewacji bocznych kontynuują te z fasady.

Karton XIX sporządził Szewcow (*Архитекторъ Шевцовъ*) (il. 3). Cerkiew przewidziano dla 750 osób. Projekt przedstawia budowlę założoną na rzucie ośmioboku wpisanego w krzyż grecki, z mocno poszerzonym przedsionkiem od strony zachodniej. Znajdująca się od wschodu część ołtarzowa jest zakończona prostokątnie. Nawa otrzymała kształt ośmioboku o naprzemianlegle dłuższych i krótszych bokach (sanktuarium przylega do wschodniego dłuższego boku). Na osiach skrajnych, w krótszych bokach ośmiokąta, ulokowano kwadratowe aneksy. W ramionach poprzecznych krzyża ulokowano płytkie przedsionki o rzucie trapezu, z wejściami bocznymi. Od strony zachodniej, dłuższy bok ośmioboku sąsiaduje z obszernym przedsionkiem, założonym na rzucie kwadratu o dwóch ściętych narożnikach, przylegających do nawy. Wydłużoną oś wschodnio-zachodnią nakrywa dach dwuspadowy, o ściętej kalenicy nad częścią ołtarzową. Przecięcie ramion krzyża zaakcentowano odmienną wysokością. Z dominującej w bryle ośmiobocznej nawy wyrastają

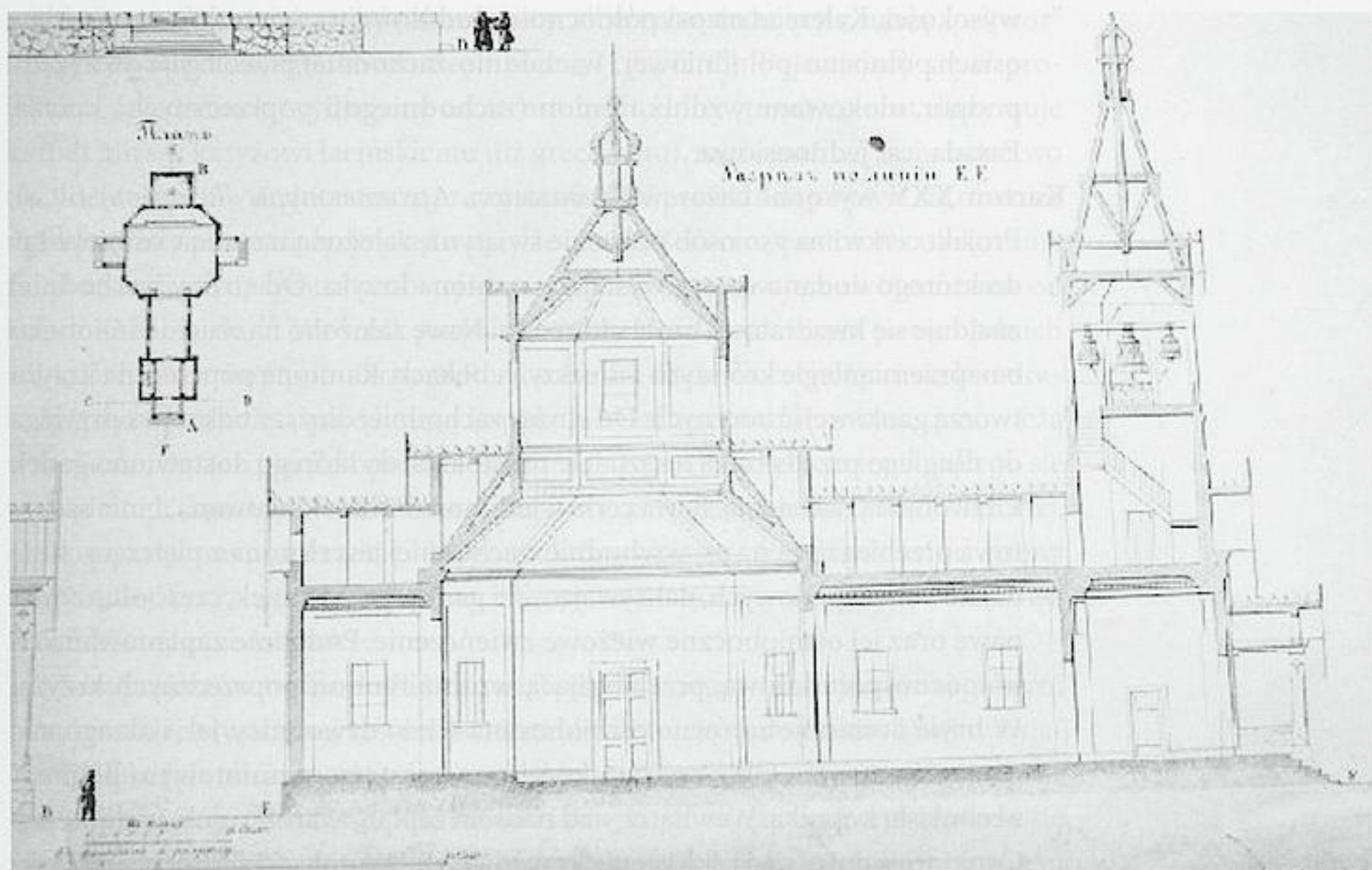
3. Szewcow (*Архитекторъ Шевцовъ*), karton XIX ze zbioru projektów cerkwi, zatwierdzonego w Carskim Siolu, 14 XI 1857, APPT, Zbiór planów technicznych nr 350, sygn. 345/18. Fot. autorka

wieżyczki zakończone cebulastymi kopułkami. Nad aneksami wznoszą się cztery kopułki. Centralną część nawy wieńczy „piatigławie”. Wewnątrz oktagonalny naos ma zwieńczenie kopułowe, w pozostałych częściach korpusu zaplanowano płaski strop. Fasada jest jednoosiowa, zakończona trójkątnie.

Karton XX przygotował Iwanow (*Художникъ Ивановъ*). Cerkiew przewidziano dla 750 osób. Projekt prezentuje budowlę o mocno rozczłonkowanej bryle, założoną na rzucie prostokąta wpisanego w krzyż grecki. Znajdującą się od strony wschodniej część ołtarzową zamknięto trójbocznie. Po obu stronach sanktuarium ulokowano pastoforia (prothesis i diakonikon). Naos znajduje się w miejscu przecięcia ramion krzyża. W ramionach poprzecznych krzyża są ganki wejść bocznych, a w zachodnim ramieniu dwuczłonowy przedsionek z wieżą dzwonnicy. Z nakrywającego korpus cerkwi wielospadowego dachu wyodrębnia się linia szczytowa wydłużonej osi wschodnio-zachodniej. Nawę wieńczą wieżyczki zakończone cebulastymi kopułkami, tworzące „piatigławie” – centralna kopułka jest większa od pozostałych, umieszczonych nad pastoforiami i w narożach nawy. W bryle odznacza się wieża założona na rzucie kwadratu górą przechodzącego w ośmiobok zakończony basztowo-namiotowym hełmem z cebulastą kopułką. We wnętrzu, na przecięciu ramion krzyża, kwadratowa podstawa przechodzi przez narożne niby-trompy w ośmiobok podpierający kopułę namiotową. Prothesis, diakonikon i dwa przeciwległe naroża naosu nakrywa sklepienie zwierciadlane, a pozostałą część korpusu płaski strop. Kopuła jest udekorowana kasetonami z motywem rombów. Fasada jest jednoosiowa, trójpolowa. Sposób ukształtowania elewacji bocznych odwołuje się do podziału fasady.

Karton XXI wykonał Malinowski (*Художникъ Архитектуры Малиновский*). Cerkiew przewidziano dla 750 osób. Projekt pokazuje świątynię założoną na rzucie kwadratu wpisanego w krzyż grecki, który tworzy zarys czteroliścia. Od wschodu znajduje się poligonalna część ołtarzowa. Do sanktuarium przylegają pastoforia (prothesis i diakonikon), założone na rzucie kwadratu. Część nawową zaznaczono kwadratem, który utworzono z przecięcia ramion krzyża. Trójboczne zakończenia ramion poprzecznych krzyża mieszczą kaplice-przybudówki. Przedsionek (z trzema wejściami) zamknięto wielobocznie. Zwartą bryłę cerkwi, w której podkreślono treflowy kształt, nakryto dachem wielospadowym. W narożach kwadratu ulokowano wieżyczki z dzwonami, zakończone cebulastymi kopułkami. Przecięcie ramion krzyża zaakcentowano wieżą założoną na rzucie czworoboku i górą przechodzącą w ośmiobok. Oktagonalne zwieńczenie wieżowe przykrywa dach namiotowy z cebulastą kopułką, która wraz z pozostałymi tworzy „piatigławie”. Wewnątrz świątyni, nad przecięciem ramion krzyża znajduje się kopuła namiotowa, a w pozostałych częściach korpusu płaski strop. Fasada jest jednoosiowa, z wyodrębnionym w bryle gankiem.

Karton XXII sporządził Żiber (*Архитекторъ Жуберъ*). Budowlę przewidziano dla 750 osób. Projekt przedstawia cerkiew założoną na rzucie kwadratu wpisanego w krzyż grecki, z wydłużoną osią wschodnio-zachodnią. Od strony wschodniej znajduje się zamknięte trójbocznie sanktuarium, przylegające do naosu o rzucie kwadratu. Ramię poprzeczne krzyża tworzy aneksy, z przylegającymi do nich gankami wejść bocznych. Założona na rzucie prostokąta część zachodnia stanowi przedsionek, który z zewnątrz jest poprzedzony gankiem

w kształcie litery „T” i zakończony dzwonnica. Rozłożystą bryłę cerkwi nakrywa wielospadowy dach łamany. Linia szczytowa przebiegająca nad zachodnim ramieniem krzyża jest nieznacznie wyższa od kalenicy nad częścią ołtarzową. Część nawową planowano zaakcentować odmienną wysokością i ściętymi kalenicami przebiegającymi wzdłuż ramion krzyża (w układzie piramidalnym). Bryłę cerkwi wieńczy wieża ulokowana nad przecięciem ramion krzyża i zakończona basztowo-namiotowym hełmem z cebulastą kopułką (natomiast wieża dzwonnicy odznacza się w bryle jedynie za sprawą skromnego dwuspadowego daszku). Wewnątrz, nad naosem znajduje się kopuła namiotowa, nad sanktuarium sklepienie klasztorne, a w pozostałych częściach korpusu płaski strop. Narożne niby-trompy wspierają się na konsolkach, a boczne otwory drzwiowe udekorowano ornamentem rocaille’owym. Fasada jest trójosiowa, z wejściem na osi głównej.

Dwudziesty trzeci projekt nie zachował się.

Karton XXIV przygotował Szewcow (*Архитекторъ Шевцовъ*). Cerkiew zaplanowano dla 750 osób. Projekt prezentuje budowlę założoną na rzucie prostokąta wpisanego w krzyż grecki, z mocno wydłużoną osią wschodnio-zachodnią. Znajdujące się od strony wschodniej sanktuarium założono na rzucie prostokąta, a część nawową zaznaczono kwadratem utworzonym z przecięcia ramion krzyża. Naos otaczają aneksy, ulokowane w ramionach poprzecznych krzyża i mieszczące wejścia boczne. Od strony zachodniej nawa otwiera się na obszerny przedsionek, założony na rzucie prostokąta i zakończony trójprześłowym gankiem wejściowym. W bryle jednoprzestrzennej cerkwi podkreślono kwadrat przecięcia ramion krzyża, górą przechodzący w ośmiobok, zakończony dachem namiotowym i zwieńczony cebulastą kopułką. Oktagon otaczają ulokowane w narożach kwadratu wieżyczki dzwonnicy, zaakcentowane cebulastymi kopułkami. Niższe sanktuarium nakryto dachem trójpołaciowym, część zachodnią i ramiona poprzeczne krzyża – dwuspadowym, o równej

4. Łazarew (*Художникъ Архитектуры Лазаревъ*), fragment kartonu XXV ze zbioru projektów cerkwi, zatwierdzonego w Carskim Siole, 14 XI 1857, APPT, Zbiór planów technicznych nr 350, sygn. 345/23. Fot. autorka

wysokości. Kalenice na osi północno-południowej są ścięte. We wnętrzu, na osiach północno-południowej i wschodnio-zachodniej przebiegają dwa rzędy podpór, ulokowane wzdłuż ramion (zachodniego i poprzecznych) krzyża. Fasada jest jednoosiowa.

Karton XXV wykonał Łazarew (*Художникъ Архитектуры Лазаревъ*) (il. 4). Projekt cerkwi na 750 osób pokazuje świątynię założoną na rzucie ośmioboku, do którego dodano cztery wystające ramiona krzyża. Od strony wschodniej znajduje się kwadratowa część ołtarzowa. Nawę założono na rzucie ośmioboku o naprzemianlegle krótszych i dłuższych bokach. Ramiona poprzeczne krzyża tworzą ganki wejść bocznych. Od strony zachodniej dłuższy bok nawy przylega do długiego przedsionka o kształcie prostokąta, do którego dostawiono ganek z dzwonnica nad sienią. Bryła cerkwi jest mocno rozczłonkowana. Linia szczytowa przebiegająca na osi wschodnio-zachodniej jest złożona z piętrzących się dachów dwuspadowych, nakrywających: ganek, przedsionek, część ołtarzową, nawę oraz jej ośmioboczne wieżowe zwieńczenie. Podobnie zaplanowano oś północno-południową, przebiegającą wzdłuż ramion poprzecznych krzyża. W bryle dominuje zarówno ośmioboczna wieża dzwonnicy, jak i oktagonalna część nawowa. Obie części zakończono basztowo-namiotowym hełmem z cebulastą kopułką. Wewnątrz, nad naosem zaplanowano kopułę namiotową. Ganki wejściowe mają sklepienie krzyżowe, a pozostałe części korpusu płaski strop. Fasada jest jednoosiowa. Szata architektoniczna cerkwi wyróżnia się ażurową dekoracją.

Omówiony album zawiera projekty nadające się do realizacji zarówno w technice murowanej, jak i ciesielskiej, co odpowiada standardom określonym przez Konstantina Andriejewicza Thona, głównego kodyfikatora narodowego stylu cerkiewnego w Imperium Rosyjskim¹¹. Wszystkie elewacje zdobi boniowanie ciągłe i pas rustykalnej (lub gładkiej) podmurówki. Bryły cerkwi zwieńczono cebulastymi kopułkami, zaakcentowanymi krzyżami prawosławnymi na kuli. Do charakterystycznych motywów użytych w tece projektów należą: fryzy arkadkowe i kostkowe, mocno gierowany gzyms, kolumny kandelabrowe lub przybierające ażurową formę, wnęki w kształcie krzyża greckiego oraz tzw. szirinki, nity zdobiące pilastry i kolumny, przewiązki, formowanie szczytów elewacji i obramień otworów na kształt kokosznika. Zaprezentowane kartony noszą jeszcze piętno klasycyzmu, który splata się z motywami wzorowanymi na ruskiej architekturze drewnianej, wprowadzanymi przez Viktora Alexandrovicha Hartmanna i Iwana Pawłowicza Ropeta. Architekci ci dążyli do zdefiniowania autentycznej sztuki narodowej, zrywającej ze „stylem na zamówienie” wykreowanym przez Thona dla cara Mikołaja I. Tworząc styl bizantyńsko-ruski, architekt nie zdołał wyzwolić się ze swej klasycystycznej manieri¹².

W projektach przysłanych z Carskiego Sioła wykorzystano znany ze szkiców Thona („Projekty cerkwiej” 1838, 1844) typ tradycyjnej cerkwi pięciokopułowej oraz cerkwi wieżowej (namiotowej) z charakterystyczną niby-wieżycą nad nawą główną. Część zachodnia kształtowana była w zgodzie z tradycją rosyjskiego budownictwa cerkiewnego – przedsionek dzielono albo na trapezną i babiniec,

11 P. Krasny, *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914*, Kraków 2003 (= *Ars Vetus et Nova*, 11), s. 337.

12 Ibidem, s. 315.

nad którym wznoszono wieżę dzwonnicy, albo na sąsiadujący z nawą „pritwor” i przylegającą do niego dzwonnice z sienią („papier”). Pojawiający się w projektach przedsionek, wydłużony od strony zachodniej (przez co rzut otrzymuje kształt bliższy krzyżowi łacińskiemu niż greckiemu), można uznać za świadectwo okcydentalizacji w architekturze prawosławnej. W projektach pojawia się również ugruntowany przez tradycję plan o zarysie czteroliścia oraz pastoforia ulokowane po obu stronach apsydy ołtarzowej – rozwiązanie przeżywające swój renesans od końca XVIII wieku¹³. Wzornik przybliży architektom działającym na zachodnich rubieżach imperium popularny w Rosji schemat budowli cechującej się kwadratową nawą zamkniętą pojedynczą kopułą lub dachem namiotowym oraz wieżą w fasadzie, czy też pięciokopułowe założone na rzucie krzyża przenikającego się z kwadratem (kartony VI, XII). Zaproponowano również schemat cerkwi wieżowej, o naosie założonym na rzucie oktagonu, który wpisano w wydłużony od strony zachodniej krzyż utworzony przez aneksy wejść bocznych, apsydę ołtarzową i dwudzielny przedsionek.

Teka projektów trafiła do Piotrkowa Trybunalskiego – stolicy dawnej guberni piotrkowskiej, utworzonej 13 stycznia 1867 roku i istniejącej do czasów I wojny światowej. Gubernia obejmowała osiem powiatów: będziński, brzeziński, częstochowski, łaski, łódzki, noworadomski, piotrkowski i rawski. W obrębie guberni znalazło się wiele miejscowości przemysłowych, charakteryzujących się prężnym rozwojem gospodarczym na tle całego Królestwa Polskiego, czemu sprzyjało położenie wzdłuż linii Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej¹⁴. Na obszarze guberni piotrkowskiej znajdowało się 6 parafii prawosławnych: Brzeziny, Częstochowa, Granica, Łódź, Piotrków Trybunalski i Tomaszów Mazowiecki¹⁵. Murowane cerkwie wznoszono przede wszystkim w stolicy guberni, ale także w miastach garnizonowych, w ważnych ośrodkach przemysłowych oraz przy komorach celnych w miastach granicznych. Ruch budowlany prawosławnych świątyni na terenie guberni piotrkowskiej nasilił się od lat siedemdziesiątych XIX wieku, a jego szczególny rozkwit nastąpił od końca kolejnego dziesięciolecia do początków wieku XX. W tym okresie wzniesiono aż 14 cerkwi w tej guberni¹⁶. Ich powstanie było związane z napływem ludności wyznania prawosławnego do miast pod zaborem rosyjskim oraz z ekonomicznymi powiązaniem miejscowego przemysłu z imperium. Cerkwie eksponowano w układzie przestrzennym miast, nadając im ważną rolę w budowaniu ich panoramy.

Można założyć, że teka projektów – jako dokument urzędowy – obligowała architektów działających na zachodnich rubieżach imperium do stosowania podanych wzorów w praktyce budowlanej. Na terenie guberni piotrkowskiej nie można wskazać dokładnych realizacji planów nadesłanych z Carskiego Sioła, ale niektóre szczegółowe rozwiązania zostały wykorzystane. Jako przykład można wskazać cerkwie w Łodzi i Sosnowcu.

13 Ibidem, s. 325–326.

14 Zob.: M. Koter, *Układ przestrzenny*, w: *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź, 1989, s. 218; E. Dobrzańska, *Piotrkowska gubernia*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 8, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Wawelski, Warszawa 1887, s. 202; M. Furman, *Między prowincją a wielkim światem. Życie społeczno-kulturalne Piotrkowa 1867–1884*, Kraków 2012, s. 15, 33.

15 APPT, Zbiór planów i map, Mapa guberni piotrkowskiej 1909, sygn. 203.

16 Zachowały się także projekty niezrealizowane, co pozwala przypuszczać, że w guberni piotrkowskiej miało powstać 19 cerkwi (zob. Archiwum Państwowe w Łodzi, Rząd Gubernialny Piotrkowski).

5. Hilary Majewski, cerkiew św. Aleksandra Newskiego w Łodzi, 1880–1884. Fot. Maciej Bołtromiuk

Prawosławna świątynia pod wezwaniem św. Aleksandra Newskiego w Łodzi (na rogu ulic Kilińskiego i Narutowicza), zbudowana w latach 1880–1884, jest uznawana za wyróżniającą się na tle pozostałych imperialnych cerkwi (il. 5). Wzniesiono ją na rzucie krzyża greckiego wpisanego w ośmiobok, o naprzemianlegle dłuższych i krótszych bokach. Od strony wschodniej znajduje się półkolistą apsydą ołtarzową, otwierającą się na ośmioboczną nawę ujętą dwukondygnacyjnym obejściem z emporą. Ramiona poprzeczne krzyża tworzą płytkie przedsionki wejść bocznych. Od strony zachodniej znajduje się przedsionek, nad którym wznosi się wieża o kwadratowej podstawie, zamknięta cebulastą kopułą na ośmiobocznym tamburze. W bryle cerkwi uwydatniono ośmiobok nakryty dachem wielospadowym. Część nawową wieńczy półkolistą kopuła, wspierająca się na wysokim bębnie i pendentywach. Monumentalną kopułę otaczają bardzo delikatnie zaznaczone od zewnątrz sklepienia kopułowe, ułożone od wschodu przed apsydą ołtarzową oraz dwa nad osią północno-południową (przebiegającą wzdłuż ramion poprzecznych krzyża). Apsydę ołtarzową zamknięto hemisferycznym dachem.

Wiele przesłanek wskazuje, że budowla jest dziełem Hilarego Majewskiego, ówczesnego architekta miasta Łodzi¹⁷. Świątynia została zaklasyfikowana przez Jewgienię Mihajłownę Kiszkinową jako dzieło eklektyczne, będące przykładem tendencji do łączenia w zewnętrznej szacie architektonicznej motywów zaczerpniętych z rozmaitych formacji stylowych. Badaczka dostrzegła w „bizantyńskiej” cerkwi echo „stylu inkrustacyjnego”, znamienne dla florenckiego gotyku¹⁸. Z kolei Piotr Krasny wskazał na podobieństwo łódzkiej budowli do cerkwi św. Spirydona w Trieście¹⁹, a Krzysztof Stefański rozpoznał w świątyni „wzorce bizantyńsko-bałkańskie” oraz analogię w jej planie do rzutu kościoła San Vitale

17 K. Stefański, *Architektura historyzmu na ziemiach polskich*, Łódź 2005, s. 82; idem, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta (1821–1914)*, Łódź 1995, s. 106–108; idem, *Atlas architektury dawnej Łodzi do 1939 r.*, Łódź 2003, s. 45; idem, *Ludzie, którzy zbudowali Łódź. Leksykon architektów i budowniczych miasta (do 1939 roku)*, Łódź 2009, s. 13, 117.

18 E.M. Кишкинова, „Византийское возрождение” в архитектуре России. Середина XIX–начало XX века, Санкт-Петербург 2007, s. 52–53.

19 P. Krasny (rec.), E.M. Кишкинова, „Византийское возрождение” в архитектуре России. Середина XIX–начало XX века, Искусство-СПБ, Санкт-Петербург 2007, 256 ss., 204 il.; Ю.Р. Савельев, Петербургская школа „византийского стиля” в Российской империи, w: *Санкт-Петербург и архитектура России*, red. И.А. Бондаренко, КомКнига, Москва 2007, s. 445–448, 17 il., „Modus. Prace z Historii Sztuki”, 8–9, 2009, s. 326.

w Rawennie, skąd wywodził schemat budowli centralnej z obejściem i nawą nakrytą kopułą na pendentywach²⁰. Tezę o bizantyńskim charakterze dzieła podtrzymała Paulina Cynalewska-Kuczma, twierdząc, że łódzka cerkiew przynależy do rosyjskiej eklektycznej architektury cerkiewnej jedynie za sprawą fasady wieżowej²¹. Z kolei Jurij Rostisławowicz Sawieliew zwrócił uwagę na „bizantyńską” szatę architektoniczną łódzkiej cerkwi – charakterystyczne dla tego stylu zdobienie kopuły, elewacje (pierwotnie) pomalowane w ciemne i białe pasy oraz zastosowanie łuków i pasu arkadek, obiegającego cerkiew. Badacz uznał budowlę za jeden z pierwszych przykładów stylu neobizantyńskiego w Polsce (przy czym przykłady tej formacji stylowej, wiązanej z artystami petersburskimi i okresem panowania cara Aleksandra III, miały pojawić się również w Kownie, Kielcach i Wilnie)²².

6. Prokofiew, cerkiew Świętych Wiary, Nadziei i Miłości w Sosnowcu, 1888–1889. Fot. Marta Kot

Możliwe, że ambicją Majewskiego było nawiązanie do sztuki bizantyńskiej, mimo że został wydelegowany do Petersburga i Moskwy, aby dogłębnie przestudiować tamtejszą architekturę i z niej czerpać inspiracje²³. Kształt łódzkiej cerkwi znajduje jednak swój pierwowzór w carskich projektach, przechowywanych w Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim. Rzut cerkwi wieżowej o ośmiobocznej nawie z obejściem i wejściami bocznymi został przedstawiony na IX kartonie wzornika. Koncepcja Majewskiego różni się od tego projektu jedynie kształtem apsydy ołtarzowej, która jest zamknięta półkoliście (zamiast prostokątnie, jak zaproponowano w tece projektów), oraz redukcją przedsionka i zmianą stylistyki – łódzka cerkiew jest utrzymana w rosyjskim stylu neobizantyńskim. Majewski zdecydował się w swym projekcie na półkolistą czaszę głównej kopuły wieńczącej nawę, a charakterystyczne dla dziewiętnastowiecznej eklektycznej architektury rosyjskiej tzw. piatigławie (ros. *Пятиглавие*) zostało ukryte – tworzy je centralna kopuła, kopułka wieńcząca wieżę i trzy kopułki zatopione w połaci dachu, delikatnie zaakcentowane krzyżami prawosławnymi na kuli.

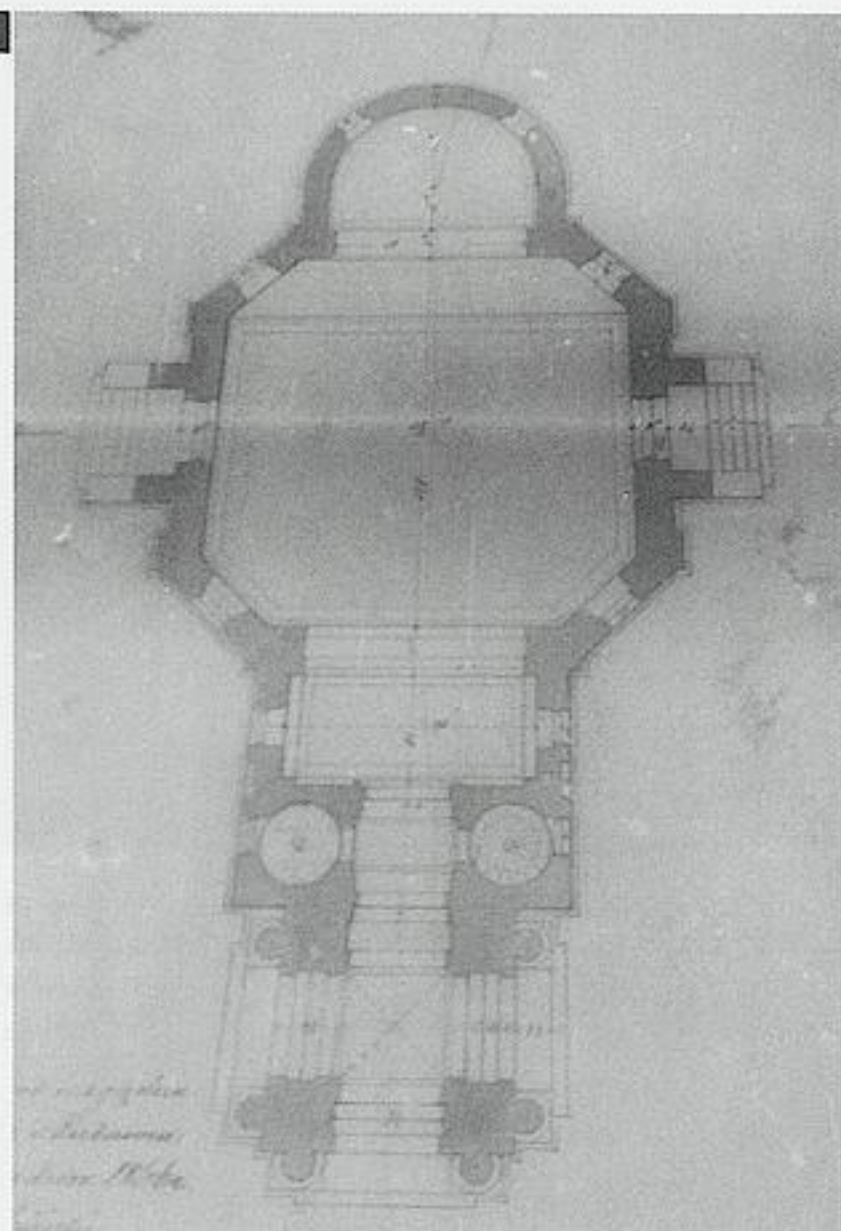
Autorem projektu cerkwi Świętych Wiary, Nadziei i Miłości w Sosnowcu (il. 6) jest piotrkowski architekt o nazwisku Prokofiew, rzekomy pomocnik Architekta Guberni Piotrkowskiej. Ksiądz Sergiusz Dziewiatowski twierdził, że budowla

20 K. Stefański, *Jak zbudowano przemysłową Łódź. Architektura i urbanistyka miasta w latach 1821–1914*, Łódź 2001, s. 135; idem, *Architektura sakralna Łodzi*, s. 109.

21 P. Cynalewska-Kuczma, *Architektura cerkiewna*, s. 96.

22 Ю. Р. Савельев, *Петербургская школа „византийского стиля” в Российской империи*, w: *Санкт-Петербург и архитектура России*, red. И.А. Бондаренко, Москва 2007, s. 459; zob. też: idem, *Искусство историзма и государственный заказ. Вторая половина XIX–начало XX века*, Москва 2008, s. 118; idem, *„Византийский стиль” в архитектуре России Вторая половина XIX–начало XX века*, Санкт-Петербург 2005, s. 107.

23 K. Stefański *Ludzie, którzy zbudowali Łódź*, s. 117.

7. [Modelowy] plan cerkwi na 300 osób, 1866, AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 61-13, ark. 6. Fot. Dawid Możejko

powstała według planów wykorzystanych wcześniej przy wznoszeniu nieistniejącej już cerkwi w Mławie²⁴. Cerkiew sosnowiecką wzniesiono na rzucie krzyża greckiego o wydłużonej osi wschodnio-zachodniej i ośmiobocznym naosie, do którego przylegają aneksy wejść bocznych (ulożone na krańcach ramion poprzecznych). Znajdujący się od strony zachodniej przedsionek podzielono na sąsiadujący z nawą „prytwor” i przylegającą do niego dzwonnice z sienią („papier”); wieżę, założoną na rzucie kwadratu i górą przechodzącą w ośmiobok, wieńczy ostrosłupowy hełm. Naos zamknięto monumentalną kopułą na bębnie.

Edward Wieczorek uznał tę cerkiew za typowy przykład eklektycznej architektury rosyjskiej, inspirowanej sztuką bizantyjską²⁵. Użycie w planie budowli naosu w kształcie oktagonu, według Beaty Frycowskiej wskazuje na inspirację architekturą Cesarstwa Bizantyjskiego (szczególnie Rawenny), co ma wyróżniać sosnowiecką cerkiew na tle popularnych w Rosji świątyń na rzucie krzyża greckiego lub kwadratu²⁶. W kontekście opisanego

powyżej wzornika należy stwierdzić, że oktagonalny rzut proponują kartony: IX, XI, XIV, XIX oraz XXV, a sosnowiecka cerkiew zdaje się być realizacją projektu zbliżonego do zaproponowanego na tym ostatnim. Prokofiew był architektem silnie związanym z Piotrkowem Trybunalskim, można zatem wysunąć tezę, iż omówiony wyżej carski wzornik był mu doskonale znany, i to właśnie on stanowił punkt wyjścia dla projektu zrealizowanego w Sosnowcu. Cerkiew cechuje jasne, klasycystyczne wnętrza i zewnętrzna szata architektoniczna utrzymana w „moskiewsko-jarosławskim” wariacie stylu ruskiego.

Powyższe dwa przykłady wskazują na przeniesienie na ziemię polskie pewnego typu budowli wypracowanego w kręgu rosyjskich architektów. Był to schemat cerkwi, założonej na rzucie krzyża greckiego o wydłużonej osi wschodnio-zachodniej, z bema i apsydą ołtarzową, ośmiobocznym naosem (zamkniętym kopułą lub dachem namiotowym), do którego przylegają aneksy wejść bocznych (ulożone na krańcach ramion poprzecznych) oraz dwudzielny przedsionek z wieżą w fasadzie. Zarysowany powyżej typ cerkwi o ośmiobocznym naosie był stale wdrażany na ziemiach polskich, o czym świadczy jego obecność w późniejszych wzornikach architektonicznych wysyłanych na zachodnie rubieże imperium. Typ ten pojawił się w projektach przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, sporządzonych w latach 1866–1874²⁷ (il. 7).

Reasumując, teka zatwierdzona w Carskim Siole stanowiła zestaw wzorcowych projektów. Architekci odpowiedzialni za kształt cerkwi na zachodnich rubieżach

24 B. Frycowska, *Sosnowiecka cerkiew św. Wiery, Nadzieży i Ljub’wi – rys historyczny i stylistyczny*, „Rocznik Sosnowiecki”, 6, 1997, s. 102; M. Dziewiatowski, *Dziedzictwo diaspory. Monografia parafii prawosławnej w Sosnowcu*, Sosnowiec 2002, s. 12–14.

25 E. Wieczorek, *Prawosławna cerkiew w Sosnowcu*, „Spotkania z Zabytkami”, 1991, nr 5 (57), s. 46–47.

26 B. Frycowska, *Sosnowiecka cerkiew św. Wiery, Nadzieży i Ljub’wi*, s. 102.

27 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, teka 61–13, ark. 6.

Imperium Rosyjskiego, czerpali z tego dokumentu urzędowego układy przestrzenne. Rozbieżności między kartonami wzornika a budownictwem cerkiewnym powstałym w dawnej guberni piotrkowskiej wskazują na to, że architektura ta jednak nie była schematyczna.

Dzięki tego typu projektom rosyjski narodowy styl cerkiewny był wdrażany za ziemiach polskich znajdujących się pod carskim panowaniem, zamieszkałych głównie przez katolików. Cerkwie powstawały dla ludności wyznania prawosławnego stale napływającej na tereny Królestwa Polskiego. Choć prawosławne świątynie swą szatą architektoniczną przypominały o przynależności do Imperium Rosyjskiego, to jednak nie można zapominać, że ich styl reprezentował ogólnoeuropejski nurt narodowego historyzmu i jako taki stanowi immanentną część powszechnej historii architektury.

SUMMARY The author describes twenty-two architectural projects prepared by Russian architects for the Polish lands which at that time were part of the Russian Empire. According to an inscription accompanying the designs, the set of architectural drawings was approved in Tsarskoye Selo on 14 November 1857. The treatment of these designs in the present article concentrates on the original features of Russian Orthodox architecture visible in them.

The author discusses the drawings in relation to the architecture of Orthodox churches in the guberniya (governorate) of Piotrków, created by the Russian authorities in 1867 as a result of an administrative division. The style of these churches was Byzantine Revival, which, broadly speaking, did not develop any more after Poland had regained independence in 1918. The author has analysed two buildings: St Alexander Nevsky's Orthodox Church in Łódź (1880–1884; designed by the well-known architect Hilary Majewski) and the Orthodox Church of Vera, Nadezhda and Lyubov (Faith, Hope and Charity) in Sosnowiec (1888–1889, whose construction was overseen by the architect Prokofiev from Piotrków Trybunalski). Both churches are formally related to the architectural projects presented above, as is testified by their octagonal naves and other features (e.g. onion domes), typical of imitations of the Byzantine style in Russia or Russian vernacular revival architecture.

AGATA WÓJCIK

1. E. Dawydowicz-Szmalcowa, *Przeobrażenie Piotrkowa*, Warszawa 1988, s. 25.
2. *Ibidem*, s. 26.
3. M. Szlachetka, *Przeobrażenie Wsiółki Wyszawa Szkoła Podstawowa*, *Czas* 40, 1992 nr 20, s. 4.
4. M. Poprzeczka, *Art i religia*, Warszawa 2006, s. 78.
5. Biblioteka Jagiellońska, *opn. 6092 II, Korespondencja Seweryna Böhma*, t. 5, Karłowiczowska Rejzera do Seweryna Böhma, dn. 2 II 1891, k. 252.